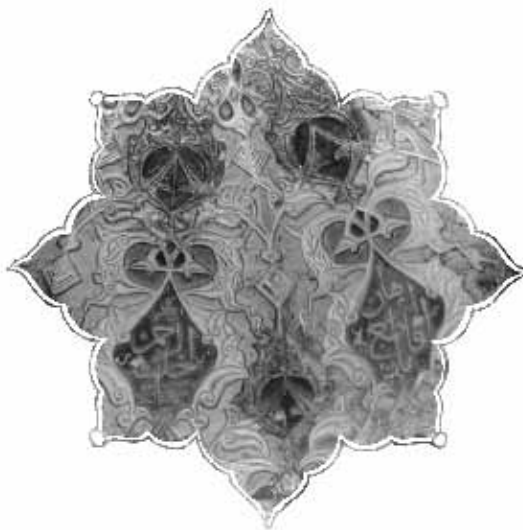

بررسی تزیینات محراب‌های مسجد جامع ساوه

چکیده

مسجد جامع ساوه یکی از ابنیه مهم تاریخی معماری ایران است که در دوره‌های مختلف تاریخی مورد مرمت و گسترش قرار گرفته است، این بنا از سده‌ی دهم- یازدهم/چهارم- پنجم به بعد به تزیینات مختلف گچبری مزین می‌شود، این تزیینات شامل ساخت محراب‌ها و محراب‌نماها و برخی تزیینات آجر مہری می‌شود.

مهم‌ترین منابع و مدارک تاریخ‌گذاری دوره‌های ساخت بنا نیز همین تزیینات و به خصوص کتیبه‌های به جا مانده هستند که بر اساس نوع خط، تزیینات خط و تاریخ‌های ذکر شده در برخی از تزیینات می‌توان به سیر تحولات تاریخی مسجد پی برد.

این نوشتار به بررسی تحلیلی تازه‌ای از این تزیینات می‌پردازد و در دو بخش به محراب‌ها و محراب‌نماها تا با استفاده از الگوی قرارگیری محراب‌ها و بررسی تأثیرات هر دوره تزیین بر دوره بعد، به فهمی از روند تزیین این بنا دست یابد. به این منظور با تشریح ویژگی‌های هر محراب به تاریخ‌شناسی آن و رابطه آن با بنا و دسته‌بندی متون به کاررفته در کتیبه‌ها می‌پردازد.

سؤالاتی که در این مقاله پاسخ داده می‌شود:

۱- ویژگی‌های تزیینات گچی مسجد جامع ساوه کدامند.

۲- تزیینات مسجد جامع ساوه به چند دسته تقسیم می‌شوند.

اهداف تحقیق: ۱- شناسایی آثار مختلف تزیینی در مسجد جامع ساوه. ۲- استفاده از ویژگی‌های

تزیینات جهت تاریخ‌شناسی دوره‌های گسترش و مرمت بنا.

واژگان کلیدی: مسجد جامع ساوه، محراب، تزیینات کتیبه‌ای.

سعيد خودداري ناييني

مهندس مهدي پاك نژاد

پژوهشگر هنر اسلامي، کارشناس ارشد مطالعات هنر

پژوهشگر معماری تاریخی ایران

*** این مقاله بخشی از پژوهشی در خصوص مسجد جامع ساوه است که توسط گروه مهندسان در شرکت مهندسی مشاور هفت خشت پارس به سرپرستی مهندس مهدي پاك نژاد انجام گردیده و کلیه عکس‌ها، طرح‌ها و نقشه‌ها توسط این گروه تهیه شده است.

مقدمه

مسجد جامع ساوه از کهن ترین و ارزشمندترین بناهای دوره اسلامی ایران است که ساخت و سازهای مکرر و بی‌شماری در آن به چشم می‌خورد و در دوره‌های مختلف تاریخی تجدید، تعمیر و تزیین شده است. در این بنا اجزاء گوناگونی از دوره‌های مختلف همچون منار، ایوان غربی، گنبدخانه و ایوان جنوبی، شبستان‌ها، محراب‌ها و تزیینات مختلف (مهری، گچبری، نقاشی، آجرکاری و کاشیکاری) در هماهنگی یکپارچه‌ای با هم ترکیب شده‌اند. با توجه به این‌که مدارک و اسناد صریحی از سابقه پیدایش و شکل‌گیری مسجد در دست نیست و سوابق ساخت و سازها در دوره‌های مختلف بسیار اندک است لیکن با بررسی محراب‌ها، کتیبه‌های تاریخ‌دار و تزیینات موجود در مسجد جامع ساوه که مربوط به دوره‌های مختلف تاریخی هستند و همچنین دیگر شاخص‌های شناخته شده معماری، می‌توان کلیاتی مربوط به سوابق هر دوره از ساخت و سازها را تخمین زد. از هنگام برپایی اولین مسجد تا تعمیرات و الحاقات دوره‌های متأخر در مسجد جامع ساوه، محراب‌های متعددی برای نشان دادن جهت قبله و نیز برای تزیین دیوارهای جبهه جنوبی، غربی و شمالی ساخته شده است. اگر چه برخی از این تزیینات را نمی‌توان به معنای کامل محراب دانست لیکن پرکاری و تزیینات زیبایی آن‌ها جای تأمل و توجه دارد. در سه جهت مسجد جامع امروزی ساوه یعنی شمال، غرب و جنوب محراب‌ها یا محراب‌هایی به جای مانده است که به صورت جداگانه بررسی می‌شوند. در ایوان غربی در وسط جرز جنوبی ایوان، آثاری از یک محراب ایلخانی در نزدیکی کف اصلی دیده می‌شود که دارای کتیبه کوفی بنایی است این کتیبه مشابه کتیبه جبهه شمالی همین ایوان و نیز کتیبه حاشیه خارجی یکی از محراب‌های جبهه جنوبی است. در مورد این محراب به دلیل فقدان اطلاعات و آثار کافی نمی‌توان اظهار نظر دقیقی صورت داد. محراب‌های کوچک و متعددی هم در بخش شمالی مسجد احتمالاً در دوره ایلخانی ساخته شده بودند که به صورت محراب‌های عادی دارای تزیینات اندک به همراه کتیبه‌های رنگی بوده‌اند. یک نمونه از این محراب‌ها دارای تزیینات قالبی شبیه ایوان جنوبی است. (تصویر ۱)

تصویر ۱: محراب جبهه شمالی مسجد جامع ساوه.

محراب‌های گچبری در بناهای اسلامی ایران و خصوصیات آن‌ها محراب مقدس‌ترین جای گنبدخانه‌ها، ایوان‌ها و شبستان‌های مساجد بوده است که هم جهت قبله را مشخص می‌کرد و هم به دلیل دارا بودن مضامین و عبارات و آیات آسمانی، تفکر و روحیات مومنان را به سوی آسمان‌ها معطوف می‌کرد.

محراب‌ها در مساجد ظاهر می‌شوند و اولین مسجد شناخته شده ایران یعنی مسجد جامع فهرج، محرابی با گچبری ساده دارد. مهم‌ترین محراب به جای مانده از سده‌های اولیه، یعنی محراب مسجد جامع نایین دارای ساختاری است که تا چهار سده بعد از آن هم ثابت ماند. محراب‌های اسلامی اغلب با دو طاقنمای مجوف در مساجد ظاهر می‌شوند و اولین مسجد شناخته شده‌ی ایران یعنی مسجد جامع فهرج، محرابی با گچبری ساده دارد. محراب‌های اسلامی اغلب دو طاقنمای مجوف دارند که هر قوس طاقنما دارای دو ستون و هر ستون دو سر ستون دارد، این ستون‌ها می‌توانند به صورت تزیینی باشند^۱ و یا دارای ستون‌های گچبری شده واقعی باشند.^۲

کتیبه‌های محراب‌ها از پایین سمت راست شروع و به سمت چپ ادامه می‌یابد. کتیبه‌های دوره‌های اولیه درشت‌تر و بدون نقطه هستند و در دوره‌های متأخر ظریف‌تر می‌شوند. کتیبه‌ها در یک یا دو ردیف نوشته می‌شوند و اندازه و نوع خط آن‌ها (از محقق، ثلث، کوفی و کوفی بنایی) متفاوت است. آیات استفاده شده در محراب‌ها، آیات مربوط به نماز، سوره‌های مورد استفاده در نماز (حمد و توحید) سوره جمعه و سوره‌های مهم قرآن مثل یس و یا آیاتی همانند آیه ۱۸ سوره ی توبه در خصوص تعمیر و آبادانی و ساخت و ساز مساجد و آیات مبارکه‌ی آیت‌الکرسی از سوره بقره هستند. محراب‌های سال‌های نخستین دوران اسلامی غالباً رنگ‌آمیزی فیروزه‌ای و محراب‌های ایلخانی دارای رنگ‌هایی شامل اخراپی، سبز و قرمز هستند. روی قوس‌های طاقنمای محراب‌ها، اغلب کتیبه‌ها جای می‌گیرند، در دو لچکی کنار قوس نیز طرح‌های گیاهی به کار برده می‌شوند که معمولاً

۱-مانند محراب ری در موزه ملی ایران.

۲-به عنوان مثال محراب اشترجان در موزه ملی ایران.

تصویر ۲: محراب منتهی الیه جنوب غربی مسجد (محراب ۱).

در میان آن‌ها دایره‌هایی قرار داشتند که در دوره ایلخانی به صورت دو قبه در آمده و به دلیل برجسته بودن، اغلب شکسته و خراب شده‌اند (مانند محراب ایلخانی مسجد جامع ساوه). در اصل طرح‌های مختلفی حاشیه‌ی کتیبه‌ها و دور تا دور محراب را فرا می‌گرفته که هم‌اکنون از بین رفته‌اند. در تزیینات محراب‌های سده‌های اولیه طرح‌هایی به شکل صلیب شکسته و هندسی واگرای و در دوره‌های بعد، تزیینات اسلیمی و گیاهی دیده می‌شوند.

انواع روش‌های گچبری مثل آجیده‌کاری^۲ و گچبری برهشته^۳ و شیر و شکری در محراب‌های گچی به کار برده می‌شد، حتی محراب‌هایی سنگی^۴ به جای مانده، تمام خصوصیات محراب‌های گچبری را دربر دارند، مانند محراب مسجد جامع میمه‌ی اصفهان در موزه ملی ایران.

در برخی از محراب‌ها نام سازنده ذکر شده، همانند محراب مسجد جامع اشتهرآن که در ۱۲۰۸/۷۰۸ توسط مسعود کرمانی ساخته شده و در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود.^۱ متأسفانه محراب‌های گچبری به دلیل جنس آن‌ها اغلب آسیب دیده‌اند و یا به کلی از بین رفته‌اند. اوج ساخت محراب‌های گچبری، سده‌ی چهاردهم/هشتم هم‌زمان با دوران حاکمیت حاکمان ایلخانی است که از دوره‌ی حکومت آل مظفر در اصفهان، یزد و نواحی مرکزی، از این نوع محراب‌ها فراوان بر جای مانده، اغلب محراب‌های ایلخانی دارای تاریخ ساخت هستند. تأثیر محراب‌های ایلخانی و ساختار محراب‌سازی در محراب‌های کاشی خانوده ابی طاهر کاشانی، هم دیده می‌شود. نمونه این‌گونه محراب‌ها، محراب بهشت موزه ملی ایران است.^۲

محراب‌ها ظریف‌ترین و زیباترین آثار مساجد و حتی برخی از دیگر ابنیه مذهبی هستند. محراب امامزاده‌های مربوط به سده‌های سیزدهم-چهاردهم/هفتم-هشتم، مانند محراب امامزاده جعفر قم در زمهری بهترین آثار گچبری دنیا هستند. در برخی موارد، نقاشی به کمک گچبری تزیینات ابنیه و محراب را تشکیل می‌دهد، مانند تزیینات نقاشی محراب مسجد سرکوجه محمدیه نایین و محراب شبستان مسجد جامع اصفهان مربوط به دوره‌ی قاجار که با رنگ فیروزه‌ای و کتیبه‌نگاری تزیین شده‌اند.

محراب منتهی الیه جنوب غربی مسجد (محراب شماره ۱)

در منتهی الیه جنوب غربی مسجد، شبستانی وجود دارد که احتمالاً در دوره قاجار برای فصول سرد مورد استفاده بوده است. در این شبستان آثاری باقی مانده از محرابی در دیوار جنوبی آن دیده می‌شود. امروزه تمام سطح داخلی این شبستان با پارچه‌های سبز و سیاه پوشانیده شده است. (نقشه ۱) محراب در مرکز دیوار قبله، به صورت فرورفتگی در حالی قرار گرفته که دو ستون ضخیم نقاشی شده، آن را از تناسب، ظرافت و زیبایی عاری ساخته است. (تصویر ۲)

تزیینات محراب عبارتند از:

۱- گچبری: به صورت برجستگی‌های کم عمق درون فرورفتگی و جوف محراب که از تزیینات اسلیمی، گل و بوته و کتیبه‌های ثلث و کوفی استفاده شده است.

۲- نقاشی روی گچ که بر محل ستون‌ها و بخش‌هایی از گچبری دور قاب‌ها به رنگ قرمز و در بالای محراب، در لچکی و قسمت کوفی بنایی به رنگ سیاه اجرا شده است.

محراب تقریباً تمام سطح دیوار جنوبی (دیوار قبله) را فرا گرفته است. امروزه تزیینات بخش‌های حاشیه‌ای محراب که در اطراف فرورفتگی محراب اجرا شده از بین رفته است آنچه از محراب باقی مانده نشان می‌دهد که بر فراز این طاقنا که داخل یک قاب رنگی قرار گرفته تزییناتی بوده، که تا سقف ادامه داشته است.

مانند اغلب محراب‌ها دو ستون در گوشه فرو رفتگی دیده می‌شود که در این‌جا فاقد تزیینات ظریف هستند. مقرنس‌سازی در سر ستون‌ها نیز به یک تاس کوچک روی ستون‌ها محدود شده است. ستون‌ها، قاب بندی‌ها و ترنج‌های تزیینی که درون فرورفتگی به موازات دو سر ستون می‌چرخند با رنگ قهوه‌ای مایل به قرمز، رنگ‌آمیزی شده‌اند.

فرو رفتگی پنج ضلعی محراب در بالا به پنج بخش تزیینی گچبری شده از نوع واگرای منتهی می‌شود که ترکیبی از نقش‌مایه‌های تزیینی اسلیمی، بند اسلیمی و کتیبه‌های ثلث و کوفی بنایی است. داخل محراب هشت بار نام (علی) به صورت کتیبه بنایی نوشته شده است. داخل تزیینات اسلیمی

۱- از سده‌ی پانزدهم/نهم به بعد با رونق مصالح دیگری چون کاشی و آجر لعاب‌دار، محراب‌سازی به صورت جداگانه از رونق افتاد در حالی که در سده‌های دهم-چهاردهم/چهارم-هشتم محراب‌های بسیاری برای بناهای قدیم و جدید ساخته شدند. محراب‌های دوره‌ی تیموری و صفوی با تغییر مصالح، در نوع تزیینات داخل گنبدخانه ترکیب شدند و ساختار آن‌ها نیز دچار دگرگونی شد. اولین مقرنس‌های گچبری شده در محراب‌های ایلخانی ظاهر می‌شوند همانند محراب مسجد جامع اشتهرآن. اما در دوره‌ی صفویه ردیف‌های تزیینی مقرنس‌های کاشی به جای ستون‌های ۴ تایی محراب‌های گچبری کاربرد می‌یابند.

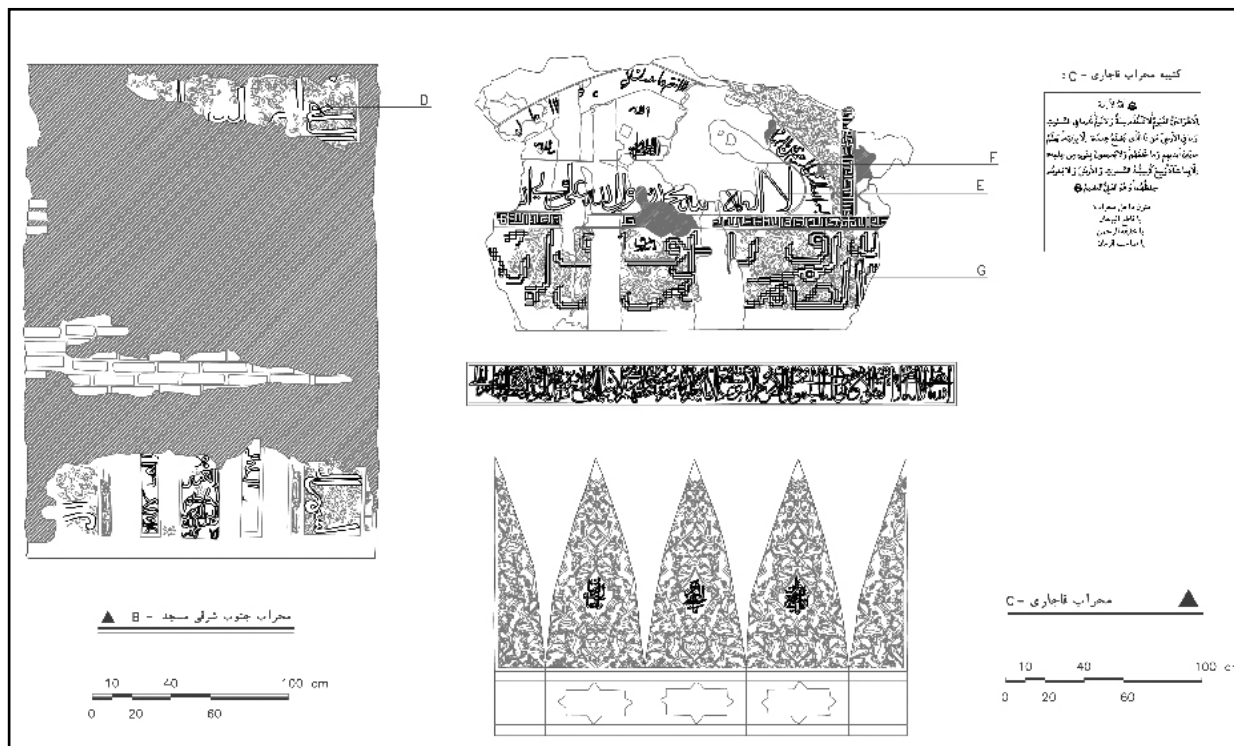
۲- محراب‌ها ظریف‌ترین و زیباترین آثار مساجد و حتی برخی از دیگر ابنیه مذهبی هستند. محراب امامزاده‌های مربوط به سده‌های سیزدهم-چهاردهم/هفتم-هشتم، مانند محراب امامزاده جعفر قم در زمهری بهترین آثار گچبری دنیا هستند. در برخی موارد، نقاشی به کمک گچبری تزیینات ابنیه و محراب را تشکیل می‌دهد، مانند تزیینات نقاشی محراب مسجد سرکوجه محمدیه نایین و محراب شبستان مسجد جامع اصفهان مربوط به دوره‌ی قاجار که با رنگ فیروزه‌ای و کتیبه‌نگاری تزیین شده‌اند.

۳- ایجاد اشکال ریز هندسی روی طرحی گچبری شده.

۴- بیرون زده.

۵- تقریباً اولین محراب‌های مساجد اسلامی، محراب‌های سنگی هستند.

۶- فرورفتگی.

نقشه ۱: موقعیت محراب منتهی‌الیه جنوب‌غربی (محراب ۱).

گچ‌بری محراب هم، عباراتی به خط ثلث نوشته شده و اطراف آن‌ها رنگ آمیزی شده است، حاشیه بخش بالایی فرورفتگی محراب را کتیبه‌ای به خط ثلث با عبارات آیه الکرسی و زمینه ساده بدون رنگ پر کرده است. (تصویر ۳)

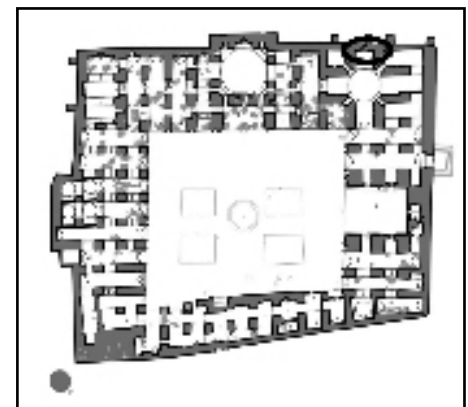
تزیینات پایین بخش مجوف محراب از اشکال ساده کتیبه‌ای و قاب‌بندی‌های ساده تشکیل شده که با رنگ قهوه‌ای نقاشی شده است این تزیینات، زیر بخش گچ‌بری و به موازات سر ستون‌ها امتداد یافته است. روی بخش اصلی محراب تا سقف شبستان، تزییناتی شامل کتیبه‌های ثلث، نستعلیق و کوفی بنایی دیده می‌شود. (تصویر ۴)

بالای محراب قوس دیگری به موازات قوس اصلی روی گچ بریده شده است. لچکی این طاق‌نما با تزیینات گل و بوته اسلیمی به رنگ سیاه نقاشی شده است. روی قوس طاق‌نماهای محراب، سوره کافرون با خط نستعلیق و درون طاقی هم، عباراتی به خط ثلث حکاکی شده است. این طاق نما و کتیبه بنایی زیر آن را، حاشیه باریکی با عبارت *اللَّهُمَّ اللَّهُ وَ الْمَلُکُ اللَّهُ*، به صورت مکرر و نقاشی به رنگ سیاه در بر گرفته است. در حاشیه‌های خارجی این تزیینات و درون فرورفتگی محراب، ترنج‌های کتیبه‌ای دیده می‌شوند که بسیار ساده و فاقد تزیین هستند.

با توجه به خط نستعلیق گچ‌بری شده و نوع رنگ آمیزی محراب، احتمالاً این تزیینات مربوط به دوره قاجاریه هستند، عبارات شیعی درون محراب نیز که صراحتاً از امام زمان (عج) یاد می‌کنند نیز از دوره قاجاریه بر جای مانده‌اند. (تصویر ۵)

ترکیب خط‌های مختلف ساده، رها سازی زمینه کتیبه‌ها و عدم توجه به تناسب و ترکیب‌های هنری از دیگر شواهدی است که تزیینات را به دوره قاجاریه منتسب می‌کند. احتمالاً تزیینات این محراب از محراب بزرگ و زیبایی گنبد خانه، مربوط به دوران صفویه، تأثیر پذیرفته، زیرا سعی شده ترکیب تزیینات، کتیبه‌ها و اندکی هم، رنگ آمیزی به محراب گنبد خانه، شبیه بوده و از بسیاری جهات ضعیف تر و نازل تر اجرا شده است؛ به خصوص آن‌که عمده تزیینات این بخش با وجود کمبود نور، از دید پنهان مانده است.

در بخش فوقانی دیوار شمالی ایوان غربی مسجد، دو کتیبه ترنجی (بازوبندی) ابیاتی را به روی گچ به خط نستعلیق حک کرده‌اند. دسترسی به متن کتیبه به دلیل وجود داربست‌های فلزی مُسپر نیست، اما به نظر می‌رسد برخی تزیینات دوره‌های پس از صفوی در نقاط دیگر مسجد جامع

تصویر ۳: بالا، چپ، قسمتی از گچبری (محراب ۱).

تصویر ۴: بالا، راست، تزیینات بالای (محراب ۱).

تصویر ۵: وسط، عبارت یا صاحب الزمان در تزیینات (محراب ۱).

ساوه وجود داشته است. از طرفی انتساب دقیق دوره‌ای خاص به این دو تزیین بازوبندی، پس از مشاهده تاریخ کتیبه، احتمالاً در انتهای متن کتیبه، امکان پذیر خواهد بود. (تصویر ۶)

تزیینات محرابی جرز غربی گنبدخانه (محراب شماره ۲) از زیر لایه‌ای از گچ، روی پایه تویزه‌ی یکی از جرزهای غربی گنبد خانه، دو ثلث از تزیینات محرابی خارج شده که به شرح آن پرداخته می‌شود. (نقشه ۲)

محراب گچبری شده یک سطحی (بدون فرورفتگی و قوس مجوف) به همراه انحناي قوس، در بالا منحنی شده و از کمان قوس پیروی کرده است. (تصویر ۷) محراب، نیمه کاره رها شده و خطوط برش ریزی، که برای طرح اندازی آماده شده، بر روی محراب دیده می‌شوند. (تصویر ۸)

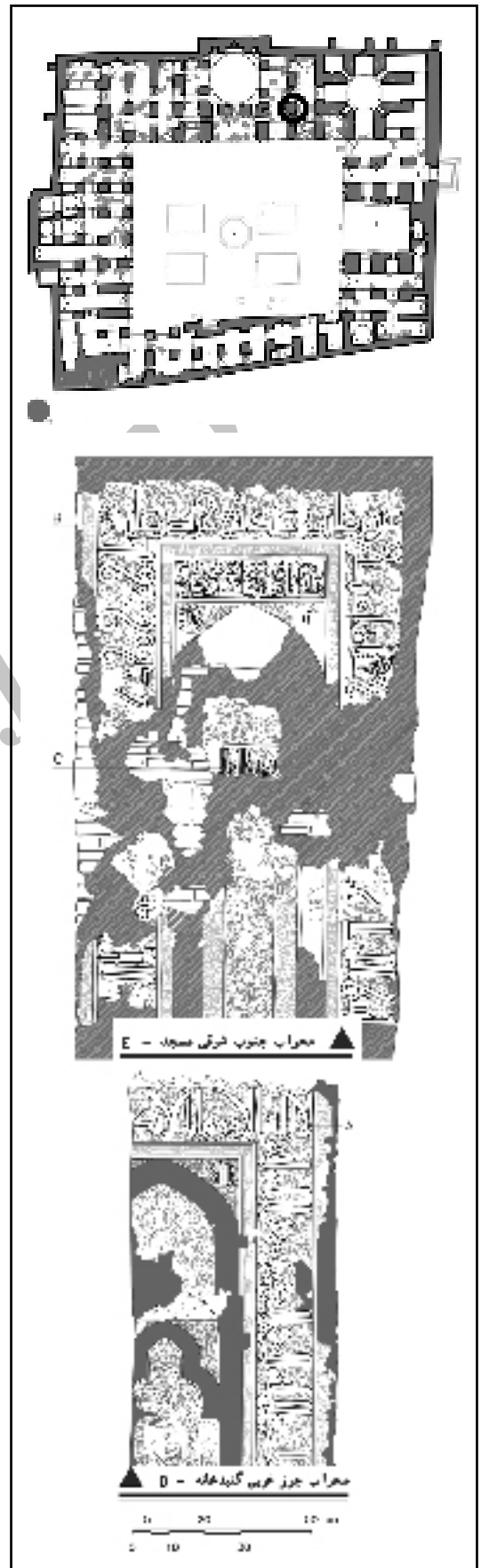

تصویر ۶: بالا، دو کتیبه ترنجی گچبری در بخش فوقانی دیوار شمالی ایوان غربی.

تصویر ۷: وسط، محراب ۲.

تصویر ۸: پایین، خطوط ریز ویژه طرح اندازی در محراب ۲.

نقشه ۲: راست، موقعیت محراب ۲، جرز غربی گنبدخانه.

محراب گرچه در برخی نقاط، حتی تا مرحله رنگ آمیزی هم پیشرفته، لیکن در برخی از نقاط هنوز مسطح است، طرح محراب، مشابه طرح محراب های سده های دهم- یازدهم/ چهارم- پنجم است، بدین معنی که با طاق ماهای روی هم، در چند قاب کتیبه دار محصور شده است. (الگوی محراب های سده های دهم/ چهاردهم در محراب مکشوفه ی ری در موزه ملی هم قابل مشاهده است). حاشیه کتیبه دار، حاشیه خارجی محراب، به خط ثلث درشت و نزدیک به کوفی (خصوصاً در حرف واو) نوشته شده است. متن آیه عبارت است از بخشی از آیه ی ۱۷ سوره ی آل عمران که قسمتی از آن که در موازات کف اصلی قرار داشته، سالمتر باقی مانده و احتمال می رود تاریخ کتیبه در انتهای این عبارت در بخش حفاری نشده وجود داشته باشد. در میانه ی محراب خط کوفی با گل و بوته های اسلیمی پیچانی که به صورت دایره ای کنار هم رسم شده اند دیده می شود. کناره خارجی کتیبه کوفی را یک حاشیه شبیه اسلیمی داخل کتیبه در مقیاس کوچکتر در بر گرفته است. (تصویر ۹)

پس از کتیبه، حاشیه ای مرکب از اشکال هندسی صلیب شکسته و چرخان، گل های چندپر و تزیینات لاله مانند دیده می شود.

داخل محراب، قوس طاق نما دیده می شود که هیچ تزیینی اعم از کتیبه یا تزیینات هندسی یا گیاهی به جای نموده است. این قوس روی ستون هایی قرار داشته که در کنار قوس شکسته داخلی قرار دارند. تزیینات قوس شکسته داخل و پایه های آن تزیینات هندسی بوده است که در پایین ترین بخش آن به جای مانده است.

لچکی های قوس بالایی، مرکب از دایره ای است که کلمه الله به خط کوفی در زمینه آبی در سمت راست آن دیده می شود و همچنین برگ های آجدار شده ای که مشابه آن ها در گچبری های سده های دهم- یازدهم/ چهارم - پنجم نیشابور (محراب موجود در موزه ملی) هم دیده می شود. (تصویر ۹)

تصویر ۹: چپ، حاشیه خارجی و تزیینات داخلی

محراب ۲.

تزیینات داخلی قوس پایین کامل و به صورت عمیق اجرا شده و به نسبت سطح داخل، به صورت قرینه، طراحی و آجیده کاری شده است. طرح های روی سطوح، هندسی هستند و لچکی، قوس ترکیبی از اشکال هندسی و برگ های آجدار را پدید آورده است. (تصویر ۱۰)

تصویر ۱۰: راست، تزیینات لچکی و داخل قوس پایین

محراب ۲.

در میان دو قوس بالا و پایین محراب و به موازات جایی که احتمالاً سر ستون برای قوس بالایی طراحی شده، کتیبه‌ای وجود دارد که به خط کوفی عبارتی را طراحی کرده و سپس برش‌های کوچکی برای برش نهایی زده شده است. احتمال می‌رود مضمون این عبارت حسبی الله باشد. (تصویر ۸)

تزیینات داخل قوس بالایی، با اسلیمی‌هایی پیچان و متقارن در طراحی شبیه تزیینات محراب مسجد جامع ناین هستند. این تزیینات اسلیمی‌هایی هستند که به برگ‌هایی منتهی شده و به نسبت سطح داخل قوس تنظیم شده‌اند. البته تمام این تزیینات که قسمت مرکزی محراب را تشکیل داده‌اند نیمه کاره رها شده‌اند.

احتمال دارد تاریخ این تزیینات همزمان با تاریخ مناره مسجد متعلق به سال ۵۰۴/۱۱۱۰ باشد.

تزیینات محراب گنبدخانه (محراب ۳)

اصلی‌ترین محراب به جای مانده در مسجد جامع ساوه، شکلی کمال یافته از محراب سازی ایران را به نمایش می‌گذارد. در ساخت محراب همزمان با گنبدخانه، رعایت اصل تناسب تزیینات محراب با کل گنبدخانه در نظر گرفته می‌شد. (نقشه ۳)

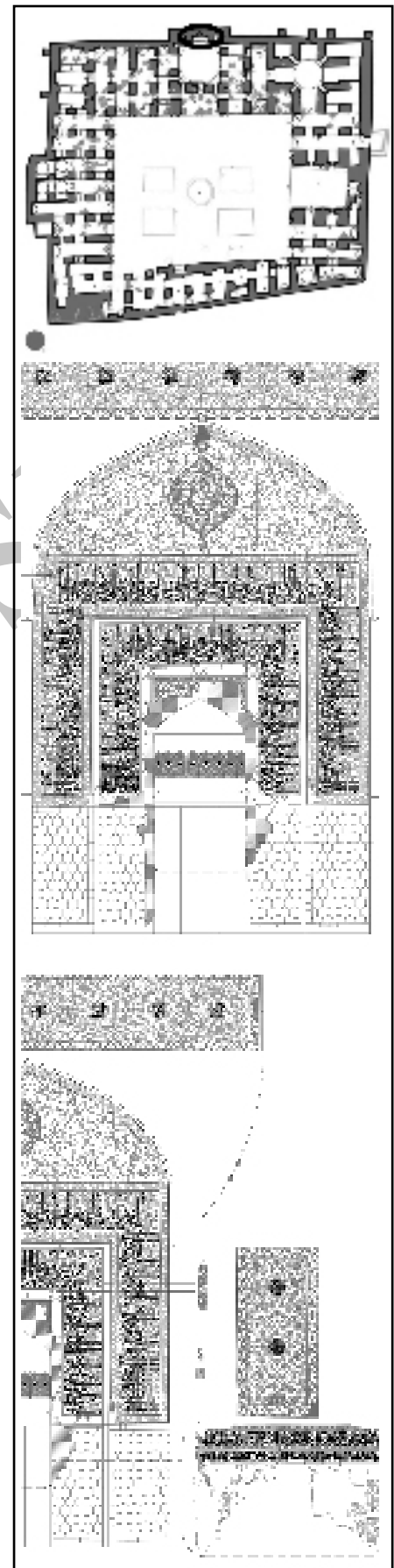
تزیینات محراب‌های دوره صفوی به طور کلی در راستای تزیینات معماری بوده است. بدین معنی که در اغلب بناهای صفوی تزیینات محراب در هماهنگی کامل با تزیینات بخش‌های خارجی گنبدخانه نیز هست.

در این مسجد يك قوس بزرگ در دیوار قبلی گنبدخانه ایجاد شده که هم محراب را در بر گرفته و هم واسطه تزیینات گنبدخانه با محراب شده است. آسیب پذیری تزیینات گچبری باعث شده تا طراح، ازاره کاشی شش گوشه را برای بخش پایین گنبدخانه در نظر گیرد. محراب گنبدخانه بزرگترین و پرکارترین محراب مسجد جامع ساوه به شمار می‌رود. (تصویر ۱۱)

تصویر ۱۱: بالا، تصویر محراب ۳.

نقشه ۳: راست، موقعیت محراب ۳.

در میان محراب‌های این دوره محراب‌های کاشی، سنگی و آجری دیده می‌شوند اما محراب‌های گچبری دوره صفویه کمتر به چشم می‌خورند.

در میان تمام تزیینات موجود در مسجد جامع ساوه و حتی تزیینات دوره ایلخانی، هیچکدام به اهمیت و زیبایی این محراب نیستند با آن‌که طراحی خط کوفی در محراب‌های دوره‌های قبل بسیار متنوع است اما اجرای گچبری خط ثلث بسیار قوی صورت گرفته و در این‌جا تمام تزیینات را تحت شعاع خود قرار داده است. قوس بزرگ محراب با فرورفتگی خود بخش اصلی محراب را از دیوارهای هم سطح جدا کرده است. محراب به صورت گردن آویزی به پایه قوس گنبد، آویزان شده و کتیبه به صورت یک زنجیر عمل کرده است.

تصویر ۱۲: راست، لچکی و ترنج‌های بالای محراب ۳،

در لچکی همسطح با دیوارها، یعنی بالای فرو رفتگی بزرگ، تزیینات تخمه‌گذاری (قرار دادن گچ رنگی در داخل گچ) با طرح‌های اسلیمی و گل‌های شاه عباسی، بند اسلیمی‌ها و برگ‌های ختایی تکمیل شده است. رنگ بسیار زیبایی در سطح سفید گچ وجود دارد. آثاری از رنگ طلایی در سطح ترنج‌ها دیده می‌شود. (تصویر ۱۲)

تصویر ۱۳: پایین، تزیینات هندسی زیر تویزه محراب ۳.

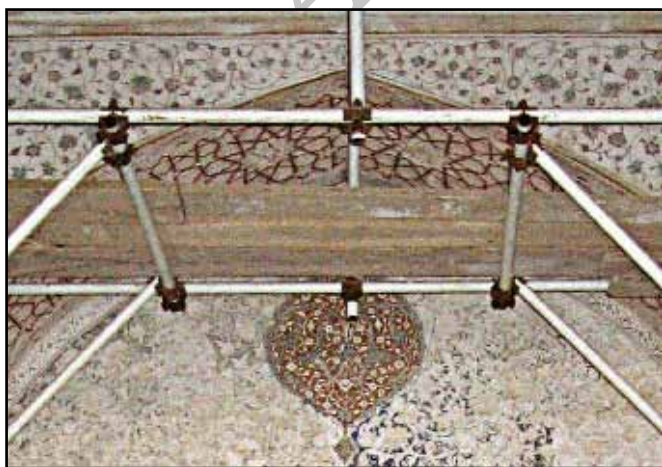
تزیینات محراب شامل موارد زیر می‌شود:

تصویر ۱۴: چپ، تزیینات گچبری در بالاترین بخش محراب ۳.

- ۱- گچبری در محل کتیبه‌ها و گل‌های داخل تزیینات هندسی و داخل فرو رفتگی کوچک محراب
- ۲- نقاشی در زمینه و روی کتیبه‌های محراب
- ۳- تخمه‌گذاری در محل حاشیه‌های متعدد محراب
- ۴- کاشیکاری در ازاره محراب و گنبدخانه

در داخل فرو رفتگی بزرگ و زیر تویزه، تزیینات هندسی که در مرکز ستاره‌های مختلف تشکیل شده دیده می‌شود. داخل ستاره‌ها عبارات زیر به خط ثلث خوانده می‌شود: یا جَبَّارُ، یا فَتَّاحُ، یا اَللَّهُ، یا رَحْمَنُ، یا رَحِيمُ، یا سَتَّارُ، یا کَرِيمُ. در میان آلت بندها و ترکیبات هندسی نیز گل‌های کوچک برجسته‌ای گچبری شده‌اند. تزیینات هندسی با رنگ قرمز رنگ آمیزی شده و داخل نقوش بدون رنگ، ساده رها شده است. گچبری‌های این بخش ظریف و از اسلیمی‌های دهان اژدری هم در ترکیب‌های دایره‌ای استفاده شده است. از تزیین هندسی چلیپای شکسته و چرخان هم در بخش حاشیه تزیینات هندسی فوق‌الذکر استفاده شده که در بالا و پایین با هم اندکی تفاوت دارند و با گل‌های کوچک گچبری آمیخته و در بالا، تزیینات حاشیه‌ای در برخی نقاط رنگ آمیزی شده‌اند. (تصویر ۱۳)

در بالاترین بخش محراب، تزیینات گچبری با ترکیبی از اسلیمی‌ها و گل و بوته‌های ختایی و شاه عباسی، یک ترنج بزرگ را در بر گرفته است. ترنج، زمینه‌ای به رنگ قهوه‌ای و اندکی آبی دارد، اسلیمی‌های داخل آن آبی و گل‌ها و بوته‌های ختایی آن سفید و در محل گل‌های ختایی، اندکی رنگ آبی دیده می‌شود. خارج از ترنج، در زمینه گچبری، رنگ آبی لاجوردی به جای مانده است. گچبری‌ها از ظرافت برخوردار بوده و طرح‌ها، ویژگی و استحکام مشابه طرح‌های کاشی‌های معرق، قالی‌ها و تزیینات خاص دوره صفویه را دارند. (تصویر ۱۴)

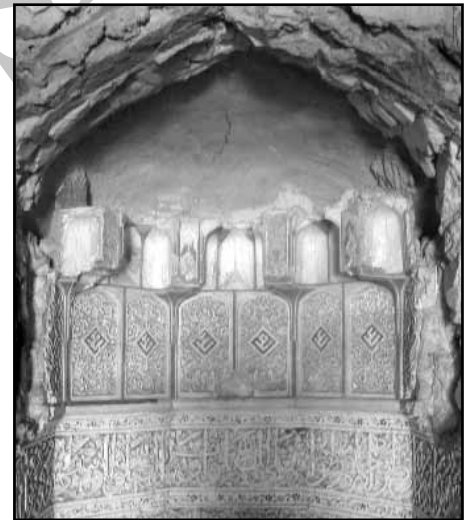
بخش اصلی محراب را دو کتیبه بزرگ به خط ثلث در بر گرفته که در هر دو حاشیه، به خط ثلث جلی، آیاتی از سوره جمعه نوشته شده است. در این بخش ترکیب بسیار زیبا و قوی خط با تزیینات گیاهی و ختایی و رنگ آمیزی به رنگ سبز دیده می‌شود. بر روی خط ثلث، عبارت قرآنی، بدون بسم الله، به خط کوفی به رنگ قهوه‌ای رنگ آمیزی شده است. این دو کتیبه از سمت راست شروع و به سمت چپ ختم می‌شوند. ادامه عبارات در حاشیه بعدی (داخلی) دیده می‌شود که با همان ترکیب و رنگ ادامه یافته است. تنوع رنگ، طرح و کتیبه‌ها در این محراب، بسیار زیبا و چشمگیر است. (تصویر ۱۵) در میان دو بخش از قاب‌های کتیبه‌دار، حاشیه‌ای منحنی با تزیین ترنج و بازوبندی که داخل آن‌ها با گچ قهوه‌ای تخمه گذاری شده، اجرا شده است. داخل ترنج‌ها با اسلیمی‌های ماری و تخمه گذاری سبز تزیین شده و گل‌های ختایی ساده در فرم گل‌های کوچک چهار پر میان این کتیبه‌های بازوبندی اجرا شده است. (تصویر ۱۶) پس از حاشیه دوم کتیبه‌دار، به سمت فرو رفتگی کوچک محراب، دوباره همین حاشیه تخمه گذاری تکرار شده است.

بخش فرورفتگی کوچک محراب، یعنی محل ایستادن امام جماعت، گودی پنج ضلعي تزیین شده‌ای وجود دارد که بخش زیادی از آن از بین رفته است. نیم گنبد بالایی، مقرنس کاری، شده و در حال حاضر فقط ردیف مقرنس‌های پایینی آن بر جای مانده است. در زیر هر مقرنس ستاره‌ای چهارپر با نام محمد وجود دارد و پایین آن نام علی در قاب‌های کوچک به صورت کتیبه بنایی در میان تزیینات مرکب از اسلیمی‌های ماری، گل‌های شاه عباسی و ختایی اجرا شده است. حاشیه‌های قاب‌ها قرمز رنگ و کتیبه‌ها دارای زمینه‌ای آبی یا سبز هستند. گچ‌بری زمینه قاب‌های کوچک بسیار ظریف و زیبا اجرا شده‌اند. احتمال می‌رود تعداد قاب‌هایی که کتیبه علی دارند دوازده تا بوده که ۶ عدد از آن‌ها باقی مانده است.

حاشیه‌ی ظریفی از گل‌های ختایی تخمه گذاری شده با گچ‌های قهوه‌ای و سبز، این بخش را به کتیبه‌ای به خط ثلث زیبا با زمینه سبز و دارای تزیینات ختایی و گل و بوته متصل می‌کند. حاشیه‌ی مشابه حاشیه‌ی سابق الذکر، کتیبه دیگری را در بخش پایین نیم گنبد جوف محراب در بر می‌گیرد. این کتیبه نیز به خط ثلث در زمینه اسلیمی ختایی، با متن آیه‌الکرسی، نوشته شده است. (تصویر ۱۷) قسمت پایینی جوف محراب، به شدت تخریب شده است ولی آثاری از تزیینات زیبایی آن هنوز به چشم می‌خورد. در میان این تزیینات کتیبه‌ای به خط ثلث، کتیبه‌هایی به خط کوفی بنایی و تزیینات هندسی ترکیبی با چلیپای چرخان دیده می‌شود که شدت تخریب مانع از قرائت آن‌ها می‌شود. (تصویر ۱۸) رنگ آمیزی تزیینات ریز و ظریف این محراب، که رنگ‌های سفید، سبز، قهوه‌ای، اخراپی و قرمز را در خود دارد و نیز تنوع طرح‌های هندسی، گاهی و کتیبه از ویژگی‌های منحصر به فرد این محراب گچ‌بری دوره صفوی است.

تصویر ۱۶: حاشیه منحنی میان قاب‌های کتیبه‌دار محراب گنبدخانه

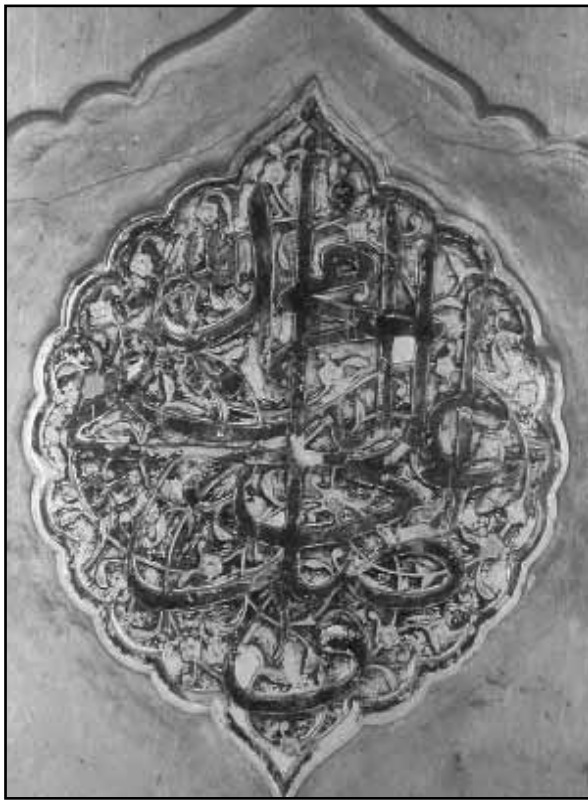
تصویر ۱۷: فرورفتگی داخل محراب ۳.

تصویر ۱۵: دو کتیبه بزرگ به خط ثلث در بخش اصلی محراب ۳.

تصویر ۱۸: تزیینات قسمت پایین فرورفتگی داخل محراب گنبدخانه.

تصویر ۱۹: نمونه صلوٰت کبیره اجرا شده در گنبدخانه.

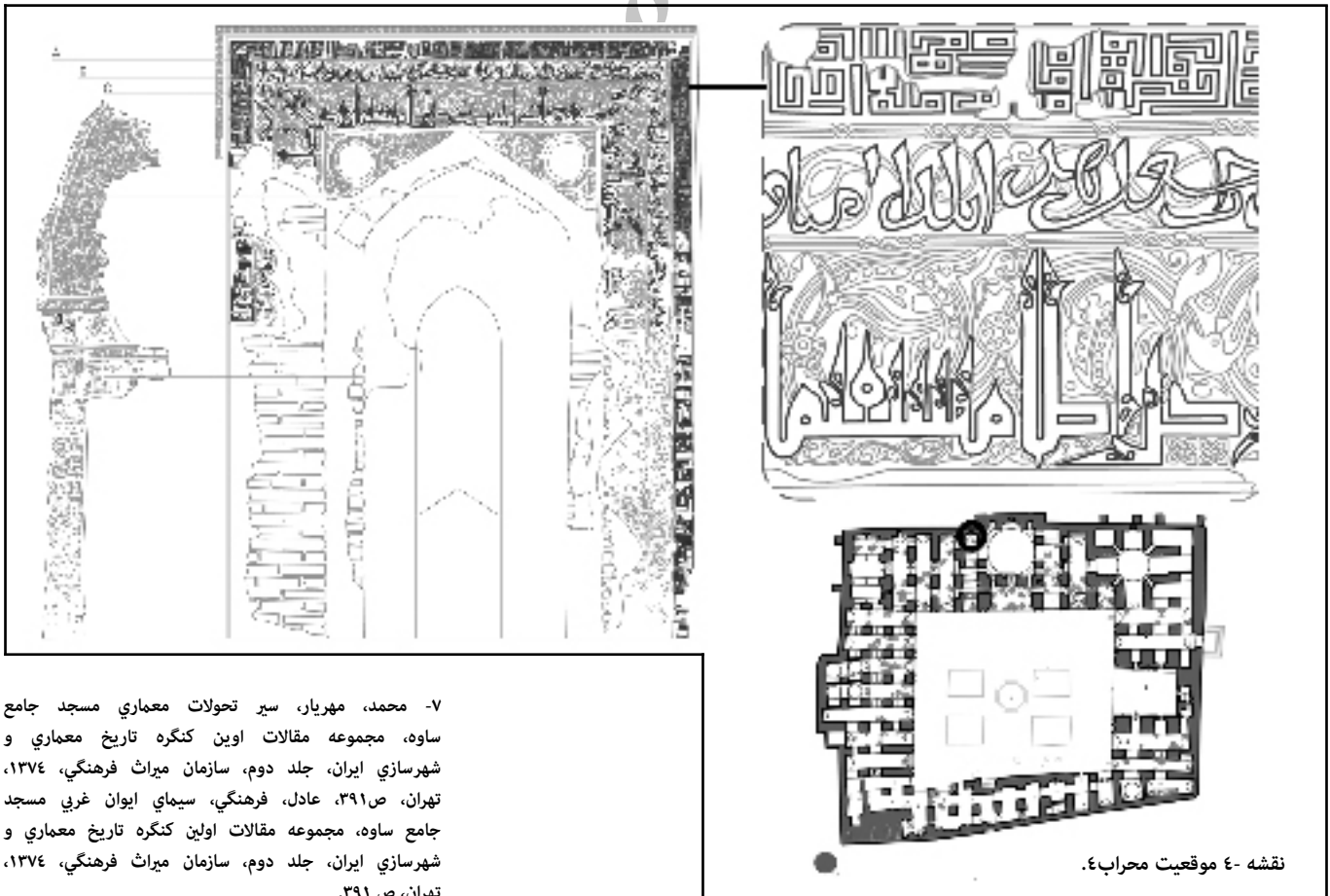
در چهار دیوار گنبد خانه نیز در ترنج‌های بزرگ نزدیک ساقه گنبد و درون قوس‌ها، تزئینی که حاشیه لبه‌ی آن‌ها رنگ آمیزی شده، صلوٰت کبیره به خط ثلث، در هم ترکیب شده و به رنگ سبز زیبایی رنگ آمیزی شده است. (تصویر ۱۹)

محراب ایلخانی (محراب ۴)

در شرق گنبدخانه و در انتهای رواق رو به قبله آن بقایای یک محراب از دوره ایلخانی دیده می‌شود. (نقشه ۴)

شواهد زیادی مبنی بر تاریخ گذاری این محراب وجود دارند. (علاوه بر قرائت تاریخ ساخت در ۷۰۵/۱۳۲۶)، نوع گچبری و رنگ آمیزی‌های قهوه‌ای و سبز محراب، نوع خط و ترکیب قاب‌ها و قوس‌های تزئینی محراب و سرانجام تاریخی که شدیداً آسیب دیده، دال بر این نکته است.

محراب‌های ایلخانی همیشه در محلی دقیق در وسط دیوار قبلی و یا جایی که بتوان دلیل خاصی برای محراب سازی در آن جا پیدا کرد ساخته نمی‌شدند. محراب‌های باشکوه و پر کاری چون مسجد جامع ابرقو، مسجد جامع اصفهان (دو محراب) از نمونه‌هایی هستند که در ایوان‌ها، شبستان‌ها و گوشه و کنار مساجد تعبیه شده‌اند.

نقشه ۴- موقعیت محراب ۴.

۷- محمد، مهریار، سیر تحولات معماری مسجد جامع ساوه، مجموعه مقالات اوین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴، تهران، ص ۳۹۱، عادل، فرهنگی، سیمای ایوان غربی مسجد جامع ساوه، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴، تهران، ص ۳۹۱.

محراب ایلخانی مسجد جامع ساوه، محرابی بسیار پرکار با طراحی زیبا و با شکوه است. آنچه امروزه از این محراب باقی مانده، نشانگر کیفیت و اهمیت تزیینات دوره ایلخانی در مسجد جامع ساوه است. (تصویر ۲۰)

محراب‌های ایلخانی از یک قوس فرو رفته (کم یا زیاد) در دیوار تشکیل می‌شوند که کنار آن‌ها را چند قاب تزیینی یا کتیبه‌ای در بر می‌گیرد، قاب‌های کتیبه‌دار در اندازه‌ها و خط‌های متفاوت نوشته می‌شوند. از ابتدای کتیبه‌نگاری تا کتیبه‌های دوره‌های متأخر، می‌توان به تفاوت‌های زیادی در نوع کتیبه‌های انتخاب شده‌ی محراب‌ها دست یافت. در دوره ایلخانی این کتیبه‌ها، عبارات قرآنی و عربی را در بر داشته‌اند.

در محراب ایلخانی مسجد جامع ساوه، در خارجی‌ترین بخش، حاشیه‌ای زنجیره‌ای تزیینی تمام محراب را در بر می‌گیرد. این حاشیه در بخش‌هایی زیر لایه‌های گچ دوره‌های بعدی پنهان مانده است، متعاقب آن کتیبه کوفی بنایی بسیار زیبایی با زمینه سبز، سوره یس را در بر دارد. ترکیب و نوع کتیبه این بخش، با کتیبه‌های آشکار شده‌ی ایوان غربی، یکسان است. پس از آن هم‌عرض و هم اندازه با کتیبه کوفی، کتیبه‌ای به خط نسخ، آیات ۱۲۵ و ۱۲۶ سوره ی بقره را در خود دارد. این کتیبه در زمینه‌ای از اسلیمی‌های پیچان نوشته شده است. کتیبه‌ی سوم، بزرگترین قاب محراب را شامل می‌شود که به خط کوفی ساده، در زمینه اسلیمی و تزیینات مرسوم ایلخانی، برگ اسلیمی‌ها و دهان اژدری‌ها، کتابت شده است. سطح خط صاف و در تضاد با زمینه شلوغ تزیینی قابل قرائت است. در حاشیه تزیینی ساده پیچان، دو کتیبه در کنار هم قرار گرفته‌اند. حاشیه پس از کتیبه کوفی، حاشیه گچی ساده فاقد تزیین با تکنیک شمشه‌گری گچی است. (تصویر ۲۱)

پس از قاب‌های کتیبه‌دار، بخش اصلی محراب یعنی طاق‌های فرورفته در دیوار را بررسی می‌کنیم. در کنار دو کمان قوس طاق‌ها دو قبه گچی به وجود آمده است که بر اساس شواهد امر، دو قبه تخریب شده و در زیر هر قبه آجری دیده می‌شود که به صورت گرد و برش خورده است. ترکیب اسلیمی، برگ‌ها و بندهای اسلیمی که به صورت دو مثلث در دو طرف قبه‌ها، وجود دارند سطح لچکی‌ها را پوشانیده‌اند. این طرح‌ها، شبیه طرح‌های محراب‌هایی چون محراب ربیعہ خاتون و امامزاده علی بن جعفر قم هستند. (تصویر ۲۲)

بیش از دو سوم محراب، به شدت تخریب شده و آنچه از محراب بر جای مانده، قابل دسترسی نیست. داخل طاق‌های محراب و سمت چپ آن آجرهای محراب بیرون زده و تزیینات سمت راست محراب هم شدیداً سائیده و تخریب شده‌اند. در داخل طاق‌ها تزیینات متقارن بر گرفته از اسلیمی‌های دهن اژدری و برگ‌های اسلیمی وجود داشته که امروزه تنها در نزدیک نوك طاق، اندکی از تزیینات فوق‌الذکر به جای مانده است. تمام این سطوح آجیده کاری‌های هندسی داشته و به رنگ قهوه‌ای زیبایی نقاشی شده، این نوع رنگ قهوه‌ای را در مقبره عمادالدین قم هم می‌توان مشاهده نمود. در این بخش، رنگ سبز همراه با رنگ قهوه‌ای ترکیب بسیار زیبایی را پدید آورده است. (تصویر ۲۳) داخل جوف، محرابی ۵ ضلعي است که ضلع جهت قبله‌ی آن بزرگتر است.

تصویر ۲۰: تصویر محراب ۴، محراب ایلخانی

تصویر ۲۱: کتیبه‌های محراب ۴، محراب ایلخانی.

تصویر ۲۳: کتیبه کوفی داخل محراب ۴، محراب ایلخانی.

تصویر ۲۲: تزیینات مختلف و لچکی‌ها در محراب ۴.

محراب دو ستون داشته که بیرون زدگی ستون‌ها به وسیله آجرهایی که به صورت نیمه و به شکل تیزه در بخش فرورفتگی قرار داده پدید آمده است. روی ستون‌ها دو سر ستون وجود داشته و قوس محراب نیز احتمالاً دارای کتیبه‌ای بوده است.

در داخل فرورفتگی و در سمت چپ، آثاری از تزیینات داخلی محراب و کتیبه‌هایی که به شدت ساییده شده‌اند و قابل قرائت نیستند به جای مانده است. حاشیه‌های قهوه‌ای رنگی در این بخش هنوز به چشم می‌خورند. بقایای یک کتیبه بزرگ کوفی بنایی، با ترکیبات گره‌ها و پیچ‌های زاویه‌دار که بیشتر آن از بین رفته، نیز در این بخش دیده می‌شود (تصویر ۲۴) در کنار آن و در بخش میان نیم گنبد محراب و بخش پایینی آن، کمربندی از کتیبه‌ای به خط نسخ وجود داشته که آن هم از بین رفته است.

به موازات ستون سمت چپ محراب، در داخل، بخشی از یک نوشته بر جای مانده که به سختی عبارات آن خوانده می‌شود، این کتیبه در زمینه‌ای لانه زنبوری گچ‌بری شده است. نکته جالب توجه آن که برخلاف روش نگارش اکثر کتیبه‌های محراب‌ها، این کتیبه از سمت چپ شروع شده به گونه‌ای که به سمت خارج محراب نگارش یافته است. این در حالی است که اغلب کتیبه‌های داخلی از سمت راست، به گونه‌ای که از داخل نوشته و خوانده می‌شود نگارش می‌یابد. (تصویر ۲۵) گچ‌بری تزیینات هندسی محراب، عمیق و محراب به سمت خارج و در محل دو کتیبه خارجی انحناء دارد. بدین معنی که هر چه به سمت مرکز محراب، پیش می‌رویم به عمق محراب افزوده می‌شود. آثاری از گچ‌بری ستون‌های محراب هم روی آجرهایی که به صورت پخ یا تیزه کار شده‌اند دیده می‌شود.

تصویر ۲۴: کتیبه نسخ با زمینه‌ای لانه زنبوری داخل محراب ۴.

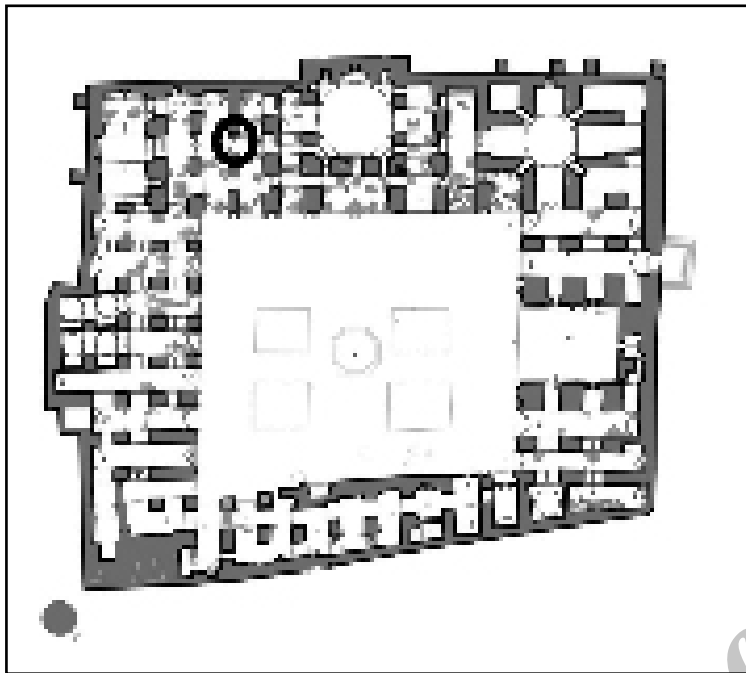
تصویر ۲۵: راست، جزییات تزیینات محراب ایلخانی.

محراب جنوب شرقی مسجد (محراب ۵)

در دومین جرز شرق گنبدخانه، تزیینات محراب شکلی از زیر لایه‌های گچی خارج شده است. (نقشه ۵) این تزیینات از کف اصلی شروع می‌شود و تمام عرض جرز را در بر می‌گیرد. برخلاف محراب نمایی ۲ این تزیینات در بالا منحنی نمی‌شود (دید از کنار جرز). محراب دارای سطحی صاف و بدون فرورفتگی است و در میانه، نیمه‌کاره، رها شده است. (تصویر ۲۶) این محراب شبیه محراب نمایی شماره ۲ است. حاشیه‌ای از آیات ۱۲۸ و ۱۲۹ سوره توبه به خط کوفی، این محراب‌ها را در بر می‌گیرد. نسبت طول به عرض محراب نسبتی منطقی و زیبا است.

خارج‌ترین حاشیه، حاشیه‌ای هندسی-اسلمی است که مرکب از خطوط متقاطع و اسلمی‌های دوبرگی کوچک است. کتیبه قرآنی به خط کوفی ساده، در زمینه اسلمی‌های باریک و گل‌ها و برگ‌های کوچک که پرکننده سطوح خالی‌اند نوشته شده است. برخلاف دوره‌های پیشرفته کتیبه‌نگاری، این کتیبه دارای سادگی و زیبایی خاصی است و کتیبه در زمینه اسلمی به سهولت قابل خواندن است و تزیینات کتیبه را شلوغ و درهم ننموده است. ویژگی نگارشی خطوط سده‌های دهم- یازدهم/ چهارم- پنجم در این کتیبه، در حروف واو و جیم قابل مشاهده است، که به تزیینات منحنی ختم می‌شوند. حاشیه‌ای از چلیپاهای شکسته، کتیبه را از بخش داخلی

نقشه ۵: بالا، موقعیت محراب ۵

تصویر ۲۶: تصویر محراب ۵.

تصویر ۲۷: تزیینات باقی مانده در بخش میانی محراب ۵.

تصویر ۲۸: چپ، تصویر کتیبه کوفی روی قوس اصلی محراب ۵.

محراب جدا می‌کند. کتیبه بالای قوس محراب، که کمتر در محراب‌ها مشاهده می‌شود ناتمام رها شده، گویا عبارت، در برگزید. نام کسی بوده هرچند که نمونه دیگری از درج نام، در این بخش از محراب‌ها دیده نشده (در محراب مسجد جامع مرند، امامزاده ربیعہ خاتون و محراب مسجد جامع اشترجان، نام محراب ساز قید شده است). (تصویر ۲۸)

در روی قوس اصلی محراب، کتیبه‌ای به خط کوفی سده‌ی دهم / چهارم و اوایل سده‌ی یازدهم / پنجم نوشته شده که آیه‌ی ۱۹ سوره آل عمران را در بر دارد. حروف کتیبه، دارای برگچه‌های سه شاخه‌ای معمول این دوران است.^۸

بررسی دو محراب جرزه‌های این مسجد، روشن می‌سازد که محراب‌سازی از خارج به سمت داخل انجام می‌شده و ابتدا حاشیه‌های خارجی محراب ساخته می‌شدند. طاق‌های محراب، که به صورت سطحی دست‌نخورده باقی مانده، احتمالاً برای بردن کتیبه‌هایی آماده شده باشد. آثاری از طراحی‌های باریک جهت اجرای نوشته‌ها، که به احتمال قوی، اصیل هستند، بر جای مانده است.

۸- برای نمونه‌های برگچه‌ها و سابقه آن‌ها نگاه کنید به کتاب سیر تحول محراب‌ها نوشته علی سجادی تصاویر ۱ تا ۴۰.

تصویر ۳۰: شیارهای ایجاد شده در پایین محراب ۵.

تصویر ۳۱: تزئینات اسلیمی آجیده کاری شده متقارن در پایین محراب ۵.

تصویر ۲۹: راست، بالا، تصویر بقایای خط کوفی در پایین محراب ۵.

تصویر ۳۲: راست، پایین، لچکی و عبارت عربی داخل آن در محراب ۵.

در زیر این بخش از قوس محراب، تزئینات اسلیمی و برگ‌های درشت که با برش‌های دایره‌ای و سوزنی کوچک، کمی تلطیف شده‌اند دیده می‌شود که مشابه تزئینات اسلیمی اولین محراب روی جرز (محراب ۲) است. این تزئینات به صورت متقارن طراحی شده‌اند. در پایین‌ترین بخش قوس بالایی محراب، بقایای عبارتی دیده می‌شود که به خط کوفی، آیه‌ای که در محراب ۶ هم دیده می‌شود را در بر دارد. (تصویر ۲۹) نوع نگارش و تزئین الفبای حروف بسیار شبیه کتیبه‌های مسجد جامع ناین است که در سده‌ی دهم/چهارم اجرا شده‌اند. عبارت قرآنی این کتیبه نیز، در مساجد سده‌ی دهم یازدهم-چهارم-پنجم، مسجد سر کوجه ناین، قابل مشاهده است. در کتیبه بالایی محراب، کلمه *عَنْتُمْ* از آیه‌ی ۱۲۸ سوره توبه به صورت *عَنْتُمْ* نوشته شده است. این کلمه در حقیقت شکل درست کلمه قبل از ادغام دو حرف ت و دال در کلمه، از ریشه *عند* (عناد) است که تاکنون در جای دیگری دیده نشده است.

بخش پایین محراب، دو ستون که به قوس بزرگ و بالایی منتهی می‌شوند را شامل می‌شود. از این دو ستون چیزی بر جای مانده، فقط روی برخی قسمت‌ها شیارهایی ایجاد شده تا گچ‌های الحاقی خوب بچسبد (تصویر ۳۰) پس از آن، قوس کوچک داخلی، که قوس شکسته‌ای است، دیده می‌شود.

ستون‌ها و سرستون‌های منتهی به این قوس، هنر قابل مشاهده هستند. ستون‌ها دارای تزئیناتی از گل‌های ۶ پر ترکیب شده با شکل‌های هندسی، سرستون‌ها نیز دارای طرحی شبیه سرستون‌های محراب ری، در موزه ملی، بدون برجستگی و به صورت تخت هستند.

داخل محراب و زیر قوس پایین اسلیمی آجیده‌کاری شده متقارن، که ترکیبی از اسلیمی‌های دهن اژدری و برگ‌های سه‌تایی است به صورت کامل دیده می‌شود. (تصویر ۳۱)

بخش‌های زیادی از محراب از بین رفته و اثری از رنگ نیز در بدنه محراب دیده نمی‌شود. در کنار قوس بالایی دولچی قرار دارند که با گچ‌ری‌های آجدار کاج مانند، تزئین شده‌اند. داخل هر لچکی یک دایره وجود دارد که عبارتی عربی در داخل آن‌ها نوشته شده که شدیداً ساییده شده‌اند. (تصویر ۳۲)

محراب شماره ۶

در بخش شرقی گنبدخانه، بر روی یکی از جرزها موازی محراب ۵، بقایای دیگری به جای مانده است. (نقشه ۶)

این تزیینات هم تا زیر محل قوس طاق و هم عرض با خود جرز کار شده اند. بر اثر تخریب شدیدی که در بدنه محراب صورت گرفته، مطالب زیادی به دست نمی آید.

کتیبه خارجی و اولین قاب، دارای عبارتی قرآنی به خط ثلث است. بخش‌های پایینی محراب که در زیر کف‌سازی‌های دوره‌های بعد مدفون شده، محفوظ‌تر مانده است.

محراب، دارای ترکیب مشابه محراب‌های قبلی است، قاب‌های کتیبه‌دار و تزیینی، قوس‌های کوچک و بزرگ محراب را احاطه کرده‌اند. (تصویر ۳۳)

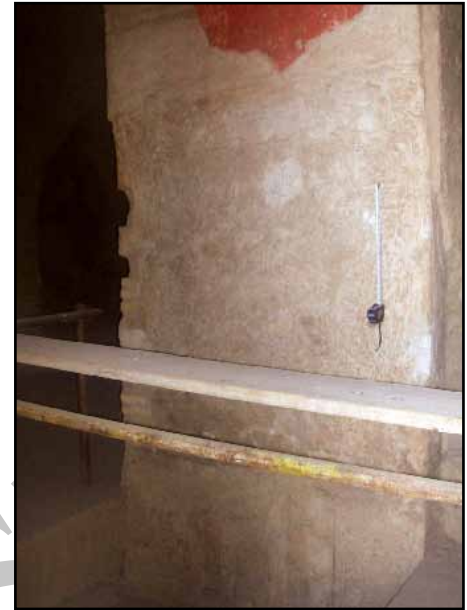
آنچه از آثار گچبری برجای مانده، حکایت از ظرافت تزیینات دارد که نسبت به دو محراب روی جرز قبل، بسیار ظریف‌تر است.

اسلیمی‌ها، دایره‌های بزرگ و باریکی بوده‌اند که در میان برگ‌های پیچیده کوچک، فراوان کاربرد داشته‌اند، مانند دو محراب، جرزهای قبل روی برگ‌ها و گل‌ها، فقط با سوراخ و بریدگی‌های کوچک تلطیف شده است. برجستگی کم تزیینات، باعث شده به هنگام اضافه کردن لایه‌های گچ بعدی، چیزی بر جای نماند. شاید سالم‌ترین قسمت، همان چند ده سانتی‌متری باشد که در زیر خاک‌های کف ثانویه قرار داشته است. (تصویر ۳۴)

بسم‌الله به خط ثلث مدور، قابل رویت است. (تصویر ۳۵)

خط در هر محراب تغییر کرده و هیچ خط مشابهی چه در ثلث و چه در کوفی دیده نمی‌شود. اجرای محراب ۶ با اندک زمانی پس از اجرای محراب‌های ۲ و ۵ بوده یا توسط کسانی غیر از محراب‌سازان قبل، اجرا شده است. در تمامی محراب‌ها، سمت چپ کتیبه‌ها، که احتمالاً دارای تاریخ بوده‌اند کلاً یا بعضاً تخریب شده است.

در محراب ۶ پس از قاب کتیبه‌دار، ستونی طراحی شده که همانند محراب ۵، سطحی مخطط از آن به جای مانده است. در پایین‌ترین بخش، نزدیک به زمین، آثار ستون برجسته‌ای دیده می‌شود، اگر این توده‌های گچی متعلق به گچکاری‌های بعدی نباشد، نشانگر بیرون‌زدگی

تصویر ۳۳: راست، تصویر محراب ۶.

در محراب ۶ پس از قاب کتیبه‌دار، ستونی طراحی شده که همانند محراب ۵، سطحی مخطط از آن به جای مانده است. در پایین‌ترین بخش، نزدیک به زمین، آثار ستون برجسته‌ای دیده می‌شود، اگر این توده‌های گچی متعلق به گچکاری‌های بعدی نباشد، نشانگر بیرون‌زدگی

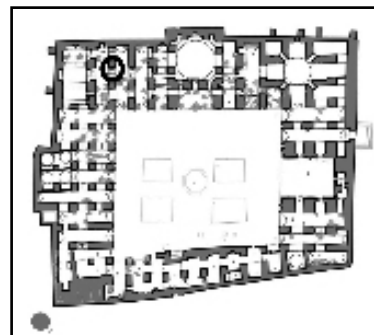
تصویر ۳۴: راست، سالم‌ترین بخش محراب ۶.

تصویر ۳۵: بسم‌الله به خط ثلث مدور در ابتدای اولین کتیبه محراب ۶.

نقشه ۶: موقعیت محراب ۶.

تصویر ۳۶: بخش بالایی محراب ۶.

تصویر ۳۷: تزیینات نقاشی در بالای محراب ۶.

تصویر ۳۸: دست خط قسمت شمالی تزیینات نقاشی در بالای محراب ۶.

ستون محراب از سطح محراب بوده است. براساس بقایای نزدیک سطح اصلی، پس از ستون که احتمالاً به قوس بزرگ ختم می‌شده، حاشیه‌ای کتیبه‌دار کوچک، به خط ثلث و با زمینه ساده، قرار دارد که در آخرین بخش سمت چپ، عبارت *اَللّٰهُ اَكْبَرُ* دیده می‌شود. یکی از وجود تشابه این محراب با تزیینات شماره ۲ و ۵، حاشیه تزیینی باریکی است که در زیر کتیبه اول ثلث، قرار دارد و از گل‌های چند پر، لاله‌ای شکل‌ها و صلیب‌های شکسته ترکیب یافته است. ستون دوم و کوچک‌تر محراب، در دو طرف سطح داخلی‌ترین بخش محراب، استوار بوده که سطحی صاف و مخطط از آن به‌جای مانده است، این ستون از نظر عرضی از ستون اول، کوچک‌تر و احتمالاً به قوس دوم ختم می‌شده است.

سطح داخلی‌ترین بخش با چند ستاره ۵ پر زیبا، تزیین شده و زمینه‌ای ساده دارد. عبارت معروف و متداول کتیبه‌ای آن عصر در این سطح، به خط نسخ، نوشته شده و شامل (*هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ*) است. این خط حتی از لحاظ فرمی به خط رقاع شبیه شده، امری که بسیار نادر اتفاق می‌افتد.

محراب به شدت در بخش‌های بالایی، آسیب دیده و به توده‌ای از گچ شکسته تبدیل شده است. (تصویر ۳۶)

در بالای دو طرف این جرز و زیر طاق، لایه‌ای از گچ ضخیم دیده می‌شود که رنگ سرخ قهوه‌ای دارد و زیر آن اثرات قابل‌توجهی از تزیینات نقاشی کتیبه‌ای دیده می‌شود. این تزیینات بسیار زیبا و دارای ابعاد بزرگی هستند. نوع حروف به‌جای مانده، به خط کوفی مزین و از نوع مشجر هستند که بسیار زیبا و خوش‌ترکیب طراحی شده‌اند. (تصویر ۳۷) پیشتر در برخی بررسی‌ها به تعدادی از عبارات کتیبه‌ای اشاره شده است، آقای قوچانی عبارتی شبیه *أَحْمَدُ الْقَاتِمُ بِأَمْرِ* را قرائت کرده است.^۹

امروزه به مرور زمان از شدت رنگ‌ها کاسته شده و به رنگ‌های ملایم‌تری تبدیل شده و می‌توان انتهای حروف دو سمت طاق را، مشاهده کرد، اما هنوز نمی‌توان عبارات متن را به‌صورت کامل قرائت نمود. امکان قرائت کتیبه‌های این بخش با وسایل ویژه وجود دارد. با ساییده‌شدن رنگ‌های قرمز، عبارتی دست‌خطی در سمت راست طاق شمالی، در همین بخش ظاهر شده، که تاریخ *سَنَةِ ثَلَاثَةِ وَ خَمْسَائِهِ* خوانده می‌شود. رنگ قرمز براساس تزیینات متعلق موجود، احتمالاً مربوط به دوره ایلخانی است. اگر رنگ قرمز، هم‌دوره تزیینات گچی کتیبه‌ها باشد، تاریخ آن هم‌دوره با تاریخ منار ۱۱۲۶ / ۵۰۴ است.^{۱۰} (تصویر ۳۸)

مقایسه محراب‌های مسجد جامع ساوه

تاریخ‌گذاری محراب‌ها و تزیینات گچی مساجد، با وجود شواهد فراوان، نمی‌تواند به‌طور قطع مشخص شود. محراب‌هایی هستند که با دارا بودن تاریخ‌هایی با تفاوت سه دهه، دارای شباهت‌هایی هستند، که اگر تاریخ مکتوب نداشتند، به یک دهه منسوب می‌شدند.

در مسجد جامع ساوه، وجود محراب‌ها، کمک زیادی به شناخت دوره‌های ساخت بنا و تحولات معماری آن کرده است، از طرفی ناتمام بودن سه محراب روی جرز، پرسش‌هایی را بی‌جواب گذاشته است. تفاوت‌های سبکی محراب‌ها و تنوع کتیبه‌نگاری، پوشانیدن تزیینات نیمه‌کاره محراب‌ها و محل قرارگرفتن تزیینات در چند جرز خاص، از مسائل بی‌جواب محققان است. مقایسه مضامین کتیبه‌های محراب‌های فوق‌الذکر با برخی کتیبه‌های محراب‌های هم‌زمان نشان می‌دهد که آیات ۱۹- ۱۸ سوره آل‌عمران در سده‌های یازدهم- دوازدهم / پنجم- ششم تزیینات نقاشی و گچبری بسیار استفاده شده است.

کاربرد کتیبه‌هایی در فرم و مضمون نام حضرت علی (ع) به‌صورت مهرهای تزیینی، از دوره ایلخانی تا دوره قاجار، که محراب جنوب‌غربی ساخته می‌شود، قابل مشاهده است. در دوره صفویه کاربرد سوره‌ی آل‌عمران به خط کوفی و خط ثلث دیده می‌شود.

در هنگام تزیین بنا در دوره‌ی صفویه تزیینات فراوانی از دوره ایلخانی وجود داشته، که امروزه اکثر آن‌ها تخریب و یا با تزیینات و کتیبه‌های جدید پوشانیده شده است. گچبری‌های دوره ایلخانی و کتیبه‌های بزرگ نقاشی شده‌ای که به رنگ قهوه‌ای- قرمز در دیوارها و جرزها وجود داشته، الگوی خوبی برای هنرمندان صفوی برای طرح‌اندازی محراب پر از جزییات و زیبایی

۹- ابوالفضل، فراهانی، مسجد جامع ساوه، سازمان میراث فرهنگی، تهران، ۱۳۸۰، ص ۵۳.

۱۰- در مورد منار رک : دائرة المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی (مساجد)، پژوهشگاه هنر و فرهنگ اسلامی، حوزه هنری، ۱۳۷۸، تهران، ص ۲۳۱.

داخل گنبدخانه شده است. کتیبه‌های شکل و خوش‌رنگ ثلث و گچ‌بری‌های ظریف محراب گنبدخانه، نشان از به‌کارگیری تمام سنت‌های هنری قبل، برای اجرای یک محراب باشکوه بوده است. محراب‌های روی جرزها، اولین تزیینات محرابی به‌جای مانده در بنا هستند، احتمال آن‌که در بنای اولیه مسجد، محراب قدیمی‌تری وجود داشته، زیاد است (بخشی از کتیبه‌های اولیه در قسمت غربی بر جای مانده است).^{۱۱}

شناخت تزیینات محراب‌ها، بدون در نظر گرفتن ساخت و سازهای دوره‌های مختلف بنا، ممکن نیست. به هر حال به‌نظر می‌رسد محراب‌های روی جرزها، پیش از آن‌که به‌طور کامل ساخته شوند، در همان زمان پوشانیده می‌شد، گرچه ممکن است این اتفاق برای هر سه محراب، در یک زمان، رخ نداده باشد.

محراب‌ها از طرف راست به چپ ظریف‌تر و پیچیده‌تر می‌شوند، در اولین جرز (محراب ۲) نوع خط ثلث به کار رفته، ترکیبی از ثلث و کوفی و بسیار ضخیم و درشت نوشته شده و زمینه‌ای به رنگ آبی لاجوردی دارد. این رنگ در سدهای اولیه و به‌ویژه در سده یازدهم/چهارم بسیار کاربرد داشته است.

کتیبه‌های کوفی محراب ۵، دارای چرخش‌هایی در حروفی چون واو و نون است که مختص سدهای یازدهم/پنجم است. به‌علاوه آن‌چه در هر سه محراب دیده می‌شود، تخت بودن سطح هر سه محراب است که بدون فرورفتگی، اجرا شده‌اند.

محراب مسجد جامع نایین منسوب به دهم/چهارم دارای ساختاری شبیه محراب‌های سلجوقی است، در حالی‌که محراب مشکوفه از ری، در موزه ملی، دارای ویژگی‌هایی است که کتیبه‌های تخت و سرستون‌های بدون برجستگی و تزیینات آجیده‌کاری‌شده و هندسی آن، با محراب‌های روی جرزهای بنا، مشابه است.

آخرین محراب روی جرز (محراب ۶) که به شدت آسیب دیده و از بین رفته، نیز دارای برخی تزیینات موجود در دو محراب اولی است. حاشیه ترکیبی صلیب شکسته، از این نوع تزیینات است. قدیمی‌ترین محراب‌های مسجد، سه محراب روی جرزهای شبستان جنوبی مسجد هستند که به اواخر سده یازدهم/چهارم و اوایل سده یازدهم/پنجم تعلق دارند.

محراب دوره ایلخانی متعلق به دهه‌های اول سده یازدهم/هشتم و هم‌زمان با تزیینات ایوان غربی ساخته شده است. در این زمان محراب دیگری نیز در ایوان غربی ساخته شده که آثار اندکی از آن برجای مانده است.

محل ساختن محراب‌های دوره ایلخانی لزوماً مکان‌های مهم مسجد نیستند، برخلاف دوره صفویه که محراب‌های باشکوه در گنبدخانه‌ها و مکان مهم مسجد، ساخته می‌شدند، محراب‌های ایلخانی در گوشه و کنار مسجد ساخته شده‌اند.

مهمترین محراب مسجد، محراب مربوط به دوره صفویه است که به همراه تزیینات داخل گنبد، مجموعه‌ای اصلی تزیینات گنبدخانه را تشکیل می‌دهد. تنوع رنگ و تکنیک ساخت، مقیاس و طرح تازه محراب که بیشترین بخش دیوار جنوبی مسجد را به خود اختصاص داده، از ویژگی‌های این محراب به‌شمار می‌رود.

طرح‌های گل و بوته و نوع اسلیمی‌های دهان اژدری و ماری و تخمه‌گذاری در گچ‌های رنگی، خط ثلث جلی در زمینه اسلیمی‌های ظریف و نازک‌کاری به شکل گل و برگ‌های ختایی، آزاره‌کاشی، مقرنس‌های داخل محراب، لچک‌های بالایی با طرح‌هایی شبیه به نقوش قالی و کاشی صفویه، وجود نورگیر بزرگ در بالای محراب، مقیاس بزرگ به نحوی که یک طاق بزرگ را به خود اختصاص داده، ترنج‌های کتیبه‌دار و شواهد فراوان دیگر، تاریخ این تزیینات را نیمه اول سده شانزدهم/دهم رقم می‌زند.

محراب شبستان جنوب‌غربی مسجد (محراب ۱) با خط نستعلیقی که در گچ کنده شده، عباراتی شیعی که به امام زمان اشاره دارند، ترکیب خطوط مختلف بدون رعایت تناسب هنری، ستون‌های ضخیم و بازوبندی‌های ترنجی به رنگ قرمز، به سده‌های متأخر نسبت داده می‌شود. گرچه گچ‌بری داخل فرورفتگی محراب، ترکیب‌های زیبایی خلق کرده، لیکن در مقایسه با تزیینات دوره صفویه ضعیف‌تر به‌نظر می‌رسند. نوع رنگ‌آمیزی و گچ‌بری نشان می‌دهد این محراب، تقلیدی از محراب و تزیینات داخل گنبدخانه است. رنگ قرمز-قهوه‌ای و تزیینات سرستون و داخل جوف

۱۱- مختاری طالقانی، اسکندر، مسجد اولیه ساوه، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی جلد سوم، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴، تهران، ص ۱۸۳.

محراب، (پایین گچبری‌ها) به صورت ساده، تنها با خطوط برش داده شده، تزیین شده است. برخی از تزییناتی که امروزه در مسجد دیده می‌شود، احتمالاً در دوره‌های میانی پوشیده بوده و تزیینات دیگری که امروزه پوشیده شده، نمایان بوده است. بخش‌های مختلف و زیادی از تزیینات مسجد، شامل محراب‌ها و کتیبه‌های موجود در ایوان‌های جنوبی و غربی، امروزه در انبارهای میراث فرهنگی نگهداری می‌شوند.

سنت تزیین در مسجد جامع ساوه، سنتی است که بیش از هزار سال مداومت داشته است، به خصوص تزیینات محرابی روی جرزها، به دلیل کم بودن نمونه‌های کامل و تاریخ‌دار متعلق به سده‌های یازدهم- دوازدهم/ پنجم- ششم حایز اهمیت فراوانند.

در جدول زیر، عبارت کتیبه‌های محراب‌ها در مسجد جامع ساوه به تفکیک، به همراه مشخصات و محل اجرای آن‌ها آمده که به عنوان بحث پایانی، در خصوص محراب‌ها ارائه می‌شود.

عبارت کتیبه	شماره آیات نوع خط	تکنیک اجرا	محل کتیبه
سوره بقره ۲۵۴	ثلث	گچبری	محراب ۳
سوره بقره ۲۳۸	ثلث	گچبری	محراب ۳
علی محمد	۸ بار	کوفی بنایی	محراب ۳
سوره جمعه	سه بار	کوفی بنایی گچبری	محراب ۳
سوره اسرا	۱۱	ثلث	محراب ۳
آل عمران	۷۸-۷۹	ثلث	محراب ۳
آل عمران	۱۸-۱۹ و ۳۶	کوفی	محراب ۳
محمد(ص) ۴ بار (ترکیبی)		کوفی بنایی گچبری	محراب ۳
اسماء الله	۷ اسم	ثلث	محراب ۴
سوره یس	۱-۱۵	کوفی بنایی گچبری	محراب ۴
سوره بقره ۱۲۵-۱۲۶	نسخ	گچبری	محراب ۴
سوره فتح	آیات ابتدایی	کوفی تزیینی	محراب ۴
آل عمران	۱۷	ثلث	محراب ۲
الله	-	کوفی	محراب ۵
سوره توبه ۱۲۸-۱۲۹	کوفی	گچبری	محراب ۵
آل عمران	۱۹	کوفی	محراب ۵
آل عمران	۱۸-۱۹	ثلث	محراب ۶
سوره بقره ۲۵۴	ثلث	گچبری	محراب ۱
اوصاف حضرت مهدی	-	ثلث	محراب ۱
علی	۸ بار	کوفی بنایی گچبری	محراب ۱
سوره اخلاص	تمام آیات	کوفی بنایی نقاشی	محراب ۱
شهادتین	-	ثلث	محراب ۱
سوره کافرون	آیات ابتدایی	نستعلیق	محراب ۱
المک‌الله، الحکم‌الله	-	کوفی بنایی نقاشی	محراب ۱

نتیجه‌گیری

بررسی و تحلیل تزیینات مسجد جامع، غیر از آن‌که می‌تواند منبع مهمی جهت مطالعات تطبیقی، در سایر ابنیه دوره اسلامی باشد، نکات مهمی را در خصوص ویژگی‌های تزیینی دوره‌های مختلف هنر و معماری اسلامی روشن می‌سازد.

مطالعات تطبیقی محراب‌های این بنا، نشان داد که با آن‌که آیات و متون به کار رفته در محراب‌ها و محراب‌نماها در دوره‌های مختلف، تغییر کرده‌اند اما برخی از این عبارات و آیات مانند کلمات الله و علی و آیات ۱۹-۱۷ سوره‌ی آل‌عمران و آیات ۱۲۸-۱۲۹ سوره‌ی توبه به دلیل مضمون مرتبط با کاربری بنا بسیار استفاده شده، کما این‌که این کاربری در مسجد جامع ناین از سده‌ی دهم/ چهارم مسجد جامع محمدیه از سده یازدهم/ پنجم هم دیده می‌شود. محراب‌نماها و یا تزیینات محرابی برخی از بخش‌ها نیمه‌کاره رها شده که به دلیل فقدان اسناد مرتبط در خود بنا و یا متون تاریخی، نمی‌توان دلایل محکمی در خصوص ساخت و یا انصراف از ساخت این نوع تزیینات محرابی ارائه نمود.

پراکندگی محراب‌ها در ضلع جنوبی و شمالی ستون‌ها دیده می‌شود. در مسجد جامع و ابرقو اصفهان، که دارای محراب‌های بزرگ و معتبر دوره ایلخانی است، این محراب‌ها، در دو سمت راست و چپ ایوان دیده می‌شوند؛ که اغلب در قرون سیزدهم- چهاردهم/ هفتم- هشتم ساخته شده‌اند. اما در مسجد جامع ساوه، این محراب‌ها در ایوان غربی، می‌توانستند (علاوه بر ضلع قبلی، اضافه شوند که البته اثراتی از محراب ایوان مذکور برجای نمانده است).

مانند اغلب محراب‌های دوره ایلخانی، در قبه‌ی لچکی موجود در محراب ایلخانی تخریب شده است.

خط معقلی یا کوفی بنایی در دو محراب ایلخانی و صفوی دیده می‌شود.

دوره صفویه مهم‌ترین دوره در الحاق تزیینات بناست که در این دوره مهم‌ترین نقطه، یعنی گنبدخانه‌ی اصلی تزیین می‌شود.

محراب شماره ۵ گرچه ستون ندارد اما دارای ستونچه‌های تزیینی است که دارای سرستون و منتهی به قوس یا طاق‌نماست. سرستون این طاق‌نما، دقیقاً شکل محراب مسجد جامع ناین است، با این تفاوت که در آن‌جا گچبری برهشته کار شده است.

با توجه به نمونه‌ی تاریخ یافت شده در محراب ۶ می‌توان اظهار داشت که تاریخ ۵۰۳/۱۱۰۹ که به صورت دستخط زیر رنگ قرمز به‌جای مانده، هم‌دوره با تاریخ مناره مسجد یعنی ۵۰۴/۱۱۱۰ است. تزیینات خطوط کوفی قرمز رنگ محراب ۶، مربوط به دوره ایلخانی است.

در دوره‌ی قاجاریه و صفویه، متن کتیبه‌ها، که صلوات کبیره و عبارات یا صاحب الزمان و یا نام مبارک علی را در بر دارند تمایل به تأثیرگذاری عقاید مذهبی در هنر را بیان می‌کند.

خط نستعلیق با آن‌که در دوره صفوی، در بناها ظاهر می‌شود اما در این بنا، کتیبه‌ی نستعلیق فقط در محراب پس از دوره‌ی صفویه ظاهر می‌شود.

تأثیر نقش‌مایه‌های دوره صفوی، در محراب قاجاری به‌خوبی دیده می‌شود، اما سادگی و مختصر بودن این تزیینات وجه تمایز این دو محراب است. در محراب‌ها، تناسب اندازه‌ی حاشیه‌های کتیبه‌دار و نوع کتیبه و خط آن و شکل مقطع طولی و عرضی محراب، دچار دگرگونی می‌شود.

محراب‌های اولیه، دارای ستون‌نما هستند ولی یا برجسته نیستند و یا برجستگی کم‌عمق دارند. خط ثلث و محقق اولیه در دوره‌ی ایلخانی به ثلث آمیخته با تزیینات گیاهی، و در دوره صفویه به ثلث جلی و باریک تبدیل می‌شود.

در حالی‌که محراب‌های اولیه دارای یک یا دو طاق‌نما هستند ولی جوف (فرورفتگی) ندارند اما در دوره‌ی ایلخانی و صفوی با اضافه‌شدن جوف به محراب، طاق‌نما هم به حداقل می‌رسد، به صورتی که در محراب دوره صفویه، توپزه اصلی گنبد، جایگزین طاق بزرگ محراب، شده و محراب در محل گنبدخانه گسترده شده است.

تکنیک اجرای محراب‌های اولیه، به صورت گچبری آژیده‌کاری شده و رنگ‌های فیروزه‌ای در آن‌ها غالب است. اما شکل محراب‌های متأخر، ظریف‌تر و رنگ‌ها متنوع‌تر، به کار رفته است. به عنوان نمونه تکنیک گچبری ساده محراب‌سازی سده‌های اولیه در محراب ۵ و تکنیک گچبری ساده محراب‌سازی سده‌های اولیه در محراب ۵ و تکنیک رنگ‌آمیزی گچ و رنگ‌آمیزی روی گچ و تخمه‌گذاری و ترکیب رنگ خطوط کوفی و ثلث در محراب صفوی دیده می‌شود.

میزان و مقدار تزیینات محراب در دوره صفوی از محراب‌های دیگر بیشتر است اگرچه احتمال دارد محراب ایلخانی دارای تزیینات فراوانی بوده است، که امروزه برجای نمانده است.

فهرست تصاویر

- ۱- محراب جبهه شمالی مسجد جامع ساوه
- ۲- محراب منتهی‌الیه جنوب‌غربی مسجد (محراب ۱)
- ۳- قسمتی از گچبری محراب ۱
- ۴- تزیینات بالای محراب ۱
- ۵- عبارت یا صاحب‌الزمان در تزیینات محراب ۱
- ۶- دو کتیبه ترنجی گچبری در بخش فوقانی دیوار شمالی ایوان غربی
- ۷- تصویر محراب ۲
- ۸- خطوط ریز و ویژه طرح‌اندازی در محراب ۲
- ۹- حاشیه خارجی و تزیینات داخلی محراب ۲
- ۱۰- تزیینات لچکی و داخل قوس پایین محراب ۲
- ۱۱- تصویر محراب ۳، محراب گنبدخانه
- ۱۲- لچکی و ترنج‌های بالای محراب ۳
- ۱۳- تزیینات هندسی زیر تویزه محراب ۳
- ۱۴- تزیینات گچبری در بالاترین بخش محراب ۳
- ۱۵- دو کتیبه بزرگ به خط ثلث در بخش اصلی محراب ۳
- ۱۶- حاشیه منحنی میان قاب‌های کتیبه‌دار محراب گنبدخانه
- ۱۷- فرورفتگی داخل محراب ۳
- ۱۸- تزیینات قسمت پایین فرورفتگی داخل محراب گنبدخانه
- ۱۹- نمونه صلوات کبیره اجرا شده در گنبدخانه
- ۲۰- تصویر محراب ۴، محراب ایلخانی
- ۲۱- کتیبه‌های محراب ۴، محراب ایلخانی
- ۲۲- تزیینات مختلف و لچکی‌ها در محراب ۴
- ۲۳- کتیبه کوفی داخل محراب ۴، محراب ایلخانی
- ۲۴- کتیبه نسخ با زمینه‌ای لانه زنبوری داخل محراب ۴
- ۲۵- جزئیات تزیینات محراب ایلخانی
- ۲۶- محراب ۵
- ۲۷- تزیینات باقی‌مانده در بخش میانی محراب ۵
- ۲۸- کتیبه کوفی روی قوس اصلی محراب ۵
- ۲۹- بقایای خط کوفی در پایین محراب ۵
- ۳۰- شیارهای ایجاد شده در پایین محراب ۵
- ۳۱- تزیینات اسلیمی آجیده‌کاری شده متقارن در پایین محراب ۵
- ۳۲- لچکی و عبارت عربی داخل آن در محراب ۵
- ۳۳- تصویر محراب ۶
- ۳۴- سالم‌ترین بخش محراب ۶
- ۳۵- بسم‌الله به خط ثلث مدور در ابتدای اولین کتیبه محراب ۶
- ۳۶- بخش بالایی محراب ۶
- ۳۷- تزیینات نقاشی در بالای محراب ۶
- ۳۸- بخش شمالی تزیینات نقاشی در بالای محراب ۶

فهرست نقشه‌ها

- ۱- موقعیت محراب ۱، منتهی‌الیه جنوب‌غربی
- ۲- موقعیت محراب ۲، چرز غربی گنبدخانه
- ۳- موقعیت محراب ۳، محراب گنبدخانه
- ۴- موقعیت محراب ۴
- ۵- موقعیت محراب ۵
- ۶- موقعیت محراب ۶

فهرست منابع

- ۱- سجادی، علی، سیر تحول محراب، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۵۷.
- ۲- فراهانی، ابوالفضل، مسجد جامع ساوه، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۰.
- ۳- مهریار، محمد، سیر تحولات معماری مسجد جامع ساوه، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.
- ۴- فرهنگی، عادل، سیمای ایوان غربی مسجد جامع ساوه، مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.
- ۵- دایره‌المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی (مساجد)، پژوهشگاه هنر و فرهنگ اسلامی، تهران، حوزه هنری، ۱۳۷۸.
- ۶- مختاری طالقانی، اسکندر، مسجد اولیه ساوه، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد سوم، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.
- ۷- ایمانی، نادیه، تحلیل ساختار قوس ایوان غربی مسجد جامع ساوه، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد چهارم، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۸.

